

Seyahat-name'den Bir Atasözü

Robert Dankoff (Chicago) — Semih Tezcan (Bamberg)

Evliyâ Çelebi Anadolu'daki seyahatlerinin çoğunu 17. yüzyılın kırklı ve ellili yıllarında yapmıştı. O sıralarda Anadolu'da celâlî isyanları yaygındı. Celâlîlerin çoğu, önceden devlet hizmetinde bulunmuş, sonra Osmanlı'ya isyan edip yanına asker toplayarak başına buyruk küçük beylikler kurma çabasında olan paşalardı. Bunlar kimi kez başkenti bile tehdit edecek kadar güçlenebilmekteydi. Celâlîlere katılanların çoğu topraksız köylülerdi. İsyancı paşaların yanında ücret karşılığı askerlik yapan bu Anadolu köylüleri *segbân* ve *şarıca* birlikleri halinde örgütlenmekteydi. Bunlardan sarıcalar bir tarikat gibi örgütlenmişti; pîrleri, müridleri vardı, örgüte bir törenle giriliyordu, kendilerine özgü ayinleri vardı.

Askerî ve hatta manevî yönden meşruiyet kazanmak arzusu göstermiş olan sarıcaları bazen adi haydutlardan fark etmek mümkün değildi. Kara Haydaroğlu, Katırcıoğlu gibi iyice ünlenmiş, çevrelerine korku salmış bazı haydutlar da türemişti. Evliyâ Çelebi gibi durup dinlenmeden oradan oraya dolaşıp duran bir gezginin er geç bunlardan biriyle karşılaşması kaçınılmazdı.

1647 Kasımında Evliyâ, Erzurum'da, akrabası ve Erzurum valisi olan Defterdârzâde Mehmed Paşa'nın yanında bulunmaktayken Paşa bu görevinden azledilip Kars'a atanır. Bu sırada en ünlü celâlî, başka kaynaklarda Vardar, Evliyâ'da ise Varvar Ali Paşa olarak geçen kişidir. Sivas valisi olduğu sırada azledilmiş olan bu paşa isyan etmiştir. Yaptığı zulümler yüzünden Deli İbrahim'e ve bu padişahın bütün saçmalıklarına boyun eğip haksız buyruklarını yerine getiren veziriazam Hezârpâre Ahmed Paşa'ya büyük hınç duymaktadır. Varvar, Defterdârzâde'yi de kendisine katılmaya çağırır. O da yeni görev yeri olan Kars'a gitmekten vazgeçerek asker toplayıp İstanbul üzerine yürümeye karar verir.

Evlüyâ, bu celâfîlere karşı bir yakınlık duyduğunu, onların bu girişimlerine katılmış olduğunu gizlememiştir. Paşalar için ulaklık yapmakta, dahası kendisi de yanına adam toplamaktadır. Çorum ve Ankara'da a'yân ile görüşüp Defterdârzâde ve adamlarının bu şehirlerde üçer gün kalabilmelerini sağlar.

Bu arada bir kış gecesi Defterdârzâde'nin birlikleri Çorumdaki Ankara'ya geçerken Sarı Alan mevkiinde şiddetli tipi bastırır. Herkes bir yana dağılır ve kendi canının derdine düşer. Evliyâ da Defterdârzâde kuvvetlerinden ayrı düşmüştür, yanındaki 25 kişiyle kuytu bir dere içine saklanıp tipinin dinmesini bekler. Ertesi sabah kar yağışı azaldığında sığınacak bir yer ararken köpek sesleri duyup bir konağa yaklaşırlar. Evliyâ ve adamlarının gelmesi konaktakiler arasında telaş yaratmıştır. Birkaç kişi yalnayak atlanıp savuşmak ister. Evliyâ tatlı dille onları yatıştırıp kalmalarını sağlar. Ev sahibiyle ve kaçmak isteyen konuklarla sohbet başladıktan sonra bunların azılı eşkiyalar olduklarını öğrenir. Konuşa söyleşe dost olurlar, fakat eşkiyalar yine de pek uzun kalmayıp konağı terk etmek isterler. Bundan sonrasını Evliyâ Çelebi şöyle anlatıyor:

Hemân Beg yerinden kalkup elim öpüp “Ey imdi yigit sen kışdan bu eve düşüp cân kırtardın ammâ haqqâ ki sen de bizden ey! cân kırtardın. Eger bu eviñ avlusına girdiğin gibi selâm verüp atdan enmesen biñ cânıñ olsa bizden kırtulmazdın. Sen de bizi oda içinde âteş başında dururken tâifey ile başsañ biz de cân kırtaramazdık. Allâh senden râzı ola. Sen bize biz saña cân bağışladık ve Paşa gelmesinden haber verdin. Şimden gerü bize bu evde kapanmak harâmdir. Kalkın tâife silâhlanın” dedükde cümlesi pür-silâh olurken hemân Beg belinden bir güderi kemer çıkarup “Şu kemerde beş yüz altundur, al bunu kabûl eyle. Lâkin senden recâm oldur kim besbelli merdsin ve yigitsin ve tuz ekmek yedin,² nân u nemek haqqın bilirsin, deveyi gördün mi?” dedi. Haqqîr eyitdim “Vallâhi ve billâhi ve tallâhi köçegin bile görmedim”. Hemân elin elime verüp kulağıma şaricalar sırrın söyleyüp “Güm!” dedi. Haqqîr dañı pîr sırrın işâret edüp cümle on iki yigit ile öpüşüp görüşüp Bege koynumdan bir Kaya Sultân yağhğı verüp cümlesi ‘ale’l-fevr tarfetü’l-‘ayn içre atlarına

1 ey < eyi ‘iyi’ yerine.

2 yedik de okunabilir, o takdirde “birlikte tuz ekmek yedik” olarak anlaşılmalı.

*süvâr olup “Hâcî Baba ve Evliyâ Çelebi, seni Allâha ısmarladık, Allâh sizden râzî ola” deyüp şabl-bâzların urarak getdiler.*³

Evliyâ Çelebi, Hacı Baba diye sözünü ettiği ev sahibinin aslında bu eşkiyalara yataklık yapmakta olduğunu sezinlemiştir. Eşkiyalar gittikten sonra kendisine birçok armağanlar vererek gönlünü almak isteyen “Sen gelmedin benim halim ne olurdu?” diye yaltaklanan ev sahibine kurnazca sorular sorarak orada karşılaştığı haydutların hepsinin adlarını öğrenir. *Beg* dedikleri kişinin Karahaydaroglu olduğunu anlar. Üstü kapalı tehditler savurup Hacı Baba’yı sıkıştırarak ondan daha fazla mal koparmayı da başarır. En sonunda Evliyâ’yı aramaya çıkmış olan Defterdârzâde’nin adamları konağa gelirler. Evliyâ, Hacı Baba ve ailesiyle helâlleşir, onlardan dostlukla ayrılır.

Evliyâ Çelebi’nin büyük ustalıkla anlattığı bu haramî hikâyesinin ne kadarı doğrudur, gerçekten olmuştur, ne kadarı hayal ürünüdür, bunu hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Hepsi bile uydurma olsa, o dönem yaşamından kesitler yansıttığına şüphe etmemek gerekiyor. Evliyâ Çelebi’nin başka hikâyelerini de dönemin genel sorunları açısından ele almak yararlı olabilir. Evliyâ’nın Türk edebiyatında hikâyeci olarak yeri de ayrıca uğraşılması gereken bir konudur. Biz burada sadece Evliyâ’nın ustalıkla bir dialog içine yerleştirdiği: *deveyi gördün mi? köçegin bile görmedim* atasözü üzerinde durmak istiyoruz. Önce, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan *köçek ~ köşek* sözcüğünün ‘deve yavrusu’ anlamına geldiğini belirtelim

Osn.anlıca — Türkiye Türkçesi

Birçok Türk dilinde, Farsça ve Tacikçede kullanılagelen bu atasözünün bugün Türkiye’de hâlâ kullanılmakta olup olmadığını kesin olarak belirleyemedik. Özön ve Tülbendçi derlemelerinde: *Deveyi gördün mü? Yanında giden küçüğünü bile görmedim* biçiminde bulunmakla birlikte, bu derlemelere daha eski derlemelerden girmiştir; *köçegini* yerine de yanlışlıkla *küçüğünü* okunmuş olması da derlemeleri yapanların bu sözü hiçbir zaman işitmemiş, sadece yazılı bir kaynaktan aktarmış olduklarını kanıtlamaktadır.⁴

³ Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme*, Bağdat Köşkü 304, 354a, 29. satır ve dev.; baskı: c. 2, İstanbul 1314 (= 1896), 421-422; hikâyenin tamamı: 418-425.

⁴ Mustafa Nihat Özön, *Ata Sözleri*, İstanbul 1956, 94/2576 *Deveyi gördün mü? Yanında giden küçüğünü bile görmedim*. Nereden alındığı gösterilmemiştir. Feridun Fazıl Tülbendçi, *Ata Sözleri*, ²İstanbul, 1977, 179/5117, Aḥmed Vefîk Paşa, *Müntehabât-i Durûb-i Emşâl*’den (İstanbul -tarihsiz- yaklaşık 1890) alındığı

Başvurduğumuz yerel derlemelerde bu atasözünden sadece Kıbrıs'ta (galiba yanlış anlaşılmuş olan) bir kalıntı bulabildik: Gökçeoğlu derlemesinde *Deveyi gördün mü? d (=deyim) kısaltmasıyla verilmiş ve "Yolda gelirken tehlikeli kişileri gördün mü?" cümlesiyle açıklanmıştır.*⁵ Ancak bu açıklamanın doğruluğuna pek ihtimal vermiyoruz. Sözün ikinci kısmının eksik olduğuna da dikkat edilmeli. İkinci kısım düştükten sonra sözün asıl anlamı unutulmuş ve Gökçeoğlu'nun verdiği anlam yakıştırılmış olabilir. Buna karşılık atasözünü oldukça eski bir atasözü derlemesinde ve kimi Osmanlıca metinlerde buluyoruz:

1) St. Peterburg Oğuz-nâmesi⁶ (16. yy.?), varak 16b, satır 15:

deve gördüñ mi deseler köşegin de görmedim de

2) Güvâhî, Pend-nâme⁷ (16. yy.), 1729. beyit:

deve gördüñ mi dese kimse şaşa

*köşegin dañı görmedüm de aña*⁸

Eyüboğlu, bu sözün edebiyatta kullanılması için 4 tanık gösteriyor.⁹

gösterilmiştir. Atasözü orada 141. sayfada bulunmaktadır.

⁵ M. Gökçeoğlu, *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Lefkoşa/İstanbul 1988, 85.

⁶ St. Peterburg *Oğuz-nâmesi*'nin bir yayını vardır: *Oğuzname*. Çapa hazırlayanı, mügeddime, lüğet ve şerhlerin müellifi: Samet Elizade. Bakı, 1987. Yazık ki bu yayın doyurucu olmaktan çok uzaktır. Atasözlerinin Osmanlıca değil de Azerbaycan Türkçesi imiş gibi okunmuş olması, sayısız okuma yanlışları ve edebe aykırı sayılan sözlerin (...) ile verilmesi bu kitabı yararlanılamaz hale getirmiştir. Böyleyken kitap Latin harflerine de aktarılmış ve atasözleri Türk abecesine göre sıralanmıştır: *Oğuzname (Emsal-i Mehmedalî) XVI. yy.da yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*. Hazırlayan: Samed Alizade. Eklerle Yayına Hazırlayan: Ali Haydar Bayat. İstanbul 1992. Bu yayında kiril harflerinden Latin harflerine aktarma sırasında yapılan yanlışlarla sözler büsbütün anlaşılabilir hale girmiştir. Burada üzerinde durduğumuz atasözü, Elizade yayınında 98., Bayat yayınında 51. sayfada yer alır.

⁷ Daha *Pend-nâme*'nin bilimsel bir yayını yapılmış değildir. Hengirmen yayınında (Güvâhî, *Pend-nâme*. Hazırlayan: Mehmet Hengirmen, Ankara 1983) çevriyazı işaretleri kullanılmadığı gibi, nüsha farkları da gösterilmemiştir. Biz burada beyti bu yayındaki numarasıyla fakat çevriyazılı olarak veriyoruz.

⁸ Bu beyit *köşek ~ köçek* 'deve yavrusu' maddesine tanık olmak üzere *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* c. 4, 2704'te de yer almıştır (TDK, Ankara 1969). Dil tarihi bakımından ilgi çekici bir sözcük olan *köşek ~ köçek* 'deve yavrusu' üzerinde yeterince durulmuş değildir; bkz. M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki 1969, 294; G. Clauson *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 753

⁹ E. Kemal Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul, c. 1: 1973, 69/50 *Deveyi gördün mü?*

Bunlardan birincisi Güvâhî'nin yukarıdaki beytidir, ikincisi şudur:

3) Şâbit, Dîvân (17. yy. sonu):

Kaýsa şordum kadem-i nâkaya yüz sürdün mi
şîve-i üstür édüp der deveyi gördün mi¹⁰

Eyüboğlu'nun üçüncü ve dördüncü tanık olarak gösterdiği Refikî'nin ve Hüznî'nin parçalarında doğrudan doğruya bu atasözü geçmiyor; Refikî'nin-kinde buna benzer başka bir atasözü,¹¹ Hüznî'nininde ise sadece bir telmih¹² bulunmakta.

4) Sür-nâme (16. yy.). 1582 yazında Üçüncü Sultan Murad'ın şehzadesi Mehmed için yaptırdığı dillere destan olmuş sünnet düğününü anlatan *Sür-nâme*'de de bu atasözü ile ilgili bir kısım bulunmaktadır. *Sür-nâme*'nin Viyana nüshasını yayınlamış olan Gisela Procházka-Eisl tam bu kısımda Viyana nüshası ile İstanbul Topkapı Sarayı nüshası arasındaki farkın büyük olması yüzünden bu kısmı her iki nüshadan alıp yanyana iki sütun halinde

Köçeğini bile görmedim.

10 Turgut Karacan (haz.), *Bosnalı Alaeddin Sabit, Divan*. Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991, 562 (*ebyat* arasında). Bağlam içerisinde olmayıp münferit beyit olduğundan tam olarak anlaşılmıyor. Karacan, haklı olarak Şâbit divanında iki kere geçen *şîve-i üstür ét-* birleşik eyleminin bir deyim olduğunu kabul etmiş ve iki veriyi 130'da "Atasözleri ve Deyimler" başlığını taşıyan altbölümde vermiştir. Ancak genel sözlüklerde ve deyim sözlüklerinde bulunmayan bu deyim ne anlama geldiği üzerine bir şey yazmamıştır. Buna karşılık Karacan *deveyi gördün mi* sözünün bir atasözü / durumsözü parçası olduğunu fark etmediğinden bunu atasözleri arasında göstermemiştir.

11 *Kazâ belâ savar (görmedim bilmem) * Öğünsün deveyi yeden demişler.*
Eyüboğlu, D. Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri*, TDK, Ankara 1945, 79'dan almıştır, orada dörtlük şöyledir:

*Kendin bilen âdem gezer mi sersem
Öğütü başında herkesin her dem
Kazâ, belâ savar "Görmedim, bilmem"
Öğünsün deveyi yeden demişler.*

D. Dilçin, hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Refikî'nin İçelli veya Kayserili olabileceğini ve 19. yy.da yaşamış olabileceğini tahmin etmiştir, a.g.y. 70 ve dev. Aslında bu dörtlüğe yerleştirilmiş olan söz, 19. yy. derlemelerinde bulunan benzer bir atasözüne daha yakındır: *Deveyi gördün mü? Yeden ölsün.* Ekleme'ye bkz.

12 *Bilmem görmem duymam çok kazâ savar * Malûmat yüzünden çekme zahmeti.*

Bu parça da D. Dilçin'in aynı eseri, 147'den alınmıştır. Dilçin, Hüznî'nin 19. yy.in ikinci yarısında yetmiş bir saz şairi olabileceğini yazmıştır.

yayınlamıştır. Biz burada daha uzun ve ayrıntılı olan İstanbul nüshasındaki kısmı alınıyor, anladığımızı bugünün Türkçesi ile de veriyoruz.¹³ Chicago Üniversitesi Kütüphanesi'nde Topkapı Sarayı nüshasının bir mikrofilminin bulunması bize okuyuşlarda birkaç düzeltme yapabilmek olanağı verdi. Mikrofilimde varak numaraları görünmediğinden ancak tahminî olarak bu kısmın 83a ve 84b'de yer aldığını söyleyebiliyoruz. 83b ve 84a'da yer alan iki minyatürde bu kısımda anlatılanları canlandırmak üzere develerin geçişi resmedilmiştir. Ancak resmedilenler *Sūr-nāme* metninde anlatılan deve figürleri değil, gerçek develerdir. Bu, nakkaşların ya da onlara bu sayfalara nasıl bir resim yapacaklarını söyleyen görevlinin metni dikkatle okumamış olduğunu gösteriyor.

dū A'rābī āverden-i timşāl-i nākehā-yi tāzī (Bedevî kılığına girmiş iki kişinin Arabî deve figürleri getirmeleri): *Ol esnāda iki herif-i lu'bet-bāz ve zarīf-i nūkte-perdāz birer nāke timşālın peydā ve deve peykerlerin hüveydā edūp* (o sırada iki şaklaban soytarı ortaya birer deve figürü çıkarıp bunları havaya kaldırıp) *envā'-ı hicāzī lu'betler ve esnāf-ı tāzī mehāretler eyleyūp* (türlü türlü Hicaz oyunları Arap maharetleri gösterip) “*Araba ve 'Aceme šalā*” *dēyū temām kāmrānī ile* (“Arap ve Acem sofraya buyursun!”¹⁴ diye neşe saçarak) *biri nākeyi hevdeci ile yudar kısmı iken o kaṭārdan idūgin belūrtmeyūp* (biri deveyi üzerindeki mahfe ile birlikte yutanlardan¹⁵ olduğu halde, onlardan olduğunu belli etmeksizin) *rāst geldūgine “deve gördūnmi” dēyū işāret eder* (her önüne çıkana “Deve gördün mü?” diye sorup) *ve biri-şīve-i şūtūre muḳayyid dūşūp şūtūr-mürğ¹⁶ ablaqların ṭaḳınup* (öteki deve taklidi yapmaya koyulup¹⁷ devekuşu tüyleri¹⁸ takınıp) *şorutmasın egsūk*

13 Gisela Procházka-Eisl, *Das Sūr-nāme-i Hümāyūn. Die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices versehen*, İstanbul 1995. Alıntılanan kısım Procházka-Eisl yayını s. 29'da yer almaktadır.

Procházka-Eisl, *Sūr-nāme* yazarının adı belli olmayan bir *dīvān kātibi* olduğunu (bkz. önsöz) ve Viyana nüshasında eserin yazarı ve müstensihî hakkında hiçbir bilgi bulunmadığını (s. 31) bildirmekte, fakat daha sonra Viyana nüshasının sonundaki mesnevinin sonuncu beytine göre yazarın adının İntizāmî olduğu sonucunu çıkarmaktadır (s. 32).

14 Bundan sonraki söze ilişkin olarak anlamak gerekiyor: “Arap, Acem sofraya buyursun, kim deveyi mahfesi ile yutacaksa yutsun!”

15 Bugün kullanılan *deveyi havuduyla yut-* deyimile krş.

16 Yazmada *esre* ile; *şūtūr-mürğ* okunacak biçimde harekelenmiştir.

17 *şīve-i şūtūre muḳayyid dūş-*, *Sābit*'te *şīve-i üstūr et-* olarak geçen bu deyim (10. dipnota bkz.) böyle anlamamız doğru mu?

18 *ablaḳ* ‘kuştüyü’ için bkz. R. Dankoff, *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual*,

étmeyüp gāhī üştürlik gāhī mülāyemet éder (somurtmasını eksik etmeyip kâh inatçılık eder,¹⁹ kâh yumuşak başlılık gösterir) ve *bi'l-cümle ol heyâkil-i cebel*²⁰ *timşâl ve eşâkil-i şehâb-mişâlün tudaqları*²¹ *çini*²² *dībâca tabânları rûmî bazlan-baca beñzer* (ve bütün o dağ gibi figürlerin ve bulutu andıran şekillerin dudakları Çin ipeklisine ve tabanları Anadolu bazlamasına²³ benzer) *anlar dañı zıkr olınan nâkelerle çâpüklüklerin*²⁴ *encâma ve mehâretlerin itmâma erişdirüp* (onlar da sözü edilen develerle hünerlerini sona erdirip) *ba'de'd-du'â muhaşşalü'l-merâm olup bu ebyâtı vird-i zebân eylediler* (dualarını okuduktan sonra meramlarını hasıl edip şu beyitleri tekrarladılar)...

5) Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme*, yukarıda bir kısmının çevriyazısı verilen hikâye (17. yy.).

Azerbaycan Türkçesi

*Deve gördün? Ğığın da görmedün.*²⁵ “Deve gördün mü? Dışkısını da görmedin”. (Sana “Deve gördün mü?” diye soracak olurlarsa, “Dışkısını bile görmedim” diye cevap vereceksin!)

*Deve gördün? - Hêç izini de görmedim.*²⁶ “Deve gördün mü? Hiç, izini de görmedim”.

Türkmence

*Ak düyeni gördünmi? Göremağam, bilemağam.*²⁷ “Ak deveyi gördün mü?”

- Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*, Harvard University 1991, 10.
- 19 *üştürlik ét-* burada *mülāyemet et-* deyiminin karşıt anlamlısı olarak ‘inatçılık etmek’ anlamında kullanılmış olmalı; devenin inatçılığı meşhurdur.
- 20 *bâ'nın* noktası eksik; bu yüzden Procházka-Eisl *cil* okumuş.
- 21 Procházka-Eisl *tudaqları*.
- 22 Procházka-Eisl *çebini*.
- 23 Krş. *Tarama Sözlüğü* 471 *bazlamac* maddesinde Lâmi'î Çelebi'nin *şerefü'l-ürsân*'ından gösterilen veri: [devenin] *dudakları çini dībâca ve tabanları türki bazlamaca beñzer*. Deve tabanının ekmek gibi yumuşacık olduğunu anlatan fıkralı bir atasözü vardır: Berlin *Oğuz-nâmesi*, varak 28a, satır 7 ve dev. *bir gözsüzi deve depmiş. “hây şomunla vuran kardaş, li'llâhi te'âlâ (8) bir dañıça ur!” demiş. “hây aklun başun deñşür, nece şomun, seni deve (9) depdi” demişler. “vây belüm!” demiş.*
- 24 Procházka-Eisl *çâpüklüklerin*
- 25 Ali Asghar Muñtehidî, *Azerbaijani Proverbs*, Piedmont 1984, 168.
- 26 E. Hüsëynzade, *Atalar sözü*, Bakı 1985, 247.
- 27 A. Kuliev, A. Annanurov, G. Kulieva (yayınlayanlar), *Kratkiy frazeologičeskiy slovar' russkogo i turksmenskogo yazıkov*, Aşğhabad 1963, 132.

Türkmen yazı dilinde bulunmayan *göremağam* vb. < *görenim yak hem* < *görenim yök hem*.

Gördüğüm de yok, bildiğim de yok”

Özbekçe

Tuya kürdingmi, yük “Deve gördün mü, yok”; şöyle açıklanmıştır: *üzini heç narsa kürmagan, bilmagan kilib kürsatiş lozimligini ta'kidlaş uçun işlatiladigan matal* “kendini hiç bir şey görmemiş, bilmemiş birisi gibi göstermek gerektiğini vurgulamak için kullanılan atasözü”; kullanılışını göstermek üzere şu örnek verilmiştir: [*Bakkol:*] ... *İloci bülşa yamatganningizni aytmang, koyib-netib yürmasin tağın. tuya kürdingmi —yük, vassalom. (Oybek, Kutluğ Kon)*²⁸ [*Bakkal:*] “Mümkünse yamattığınızı söylemeyin, sizi takdir falan etmesin sakın. Kısacası: Deve gördün mü? —Yok” (Aybek, Kutlu Kan). Aynı söz, Özbekçenin açıklamalı frazeoloji sözlüğünde “*üzini kürmaganga, bilmaganga çıkarmoқ*” olarak açıklanmıştır.²⁹ Bir başka derlemede yukarıdaki biçimin yanında: *Tuya kürdingmi, yük, biya kürdingmi, yük*, biçimi de yer almaktadır;³⁰ (*biya* ‘kısırak’). Meslektaşımız Prof. Ingeborg Baldauf, atasözünü Kuzey Afganistan’da hem Özbekçe, hem de Türkmenceyi anadili olarak bilen Hâlmurâd Bâhtarî’den derlemiştir: *āk te ‘a kürdiñ_mi? yāh* “Ak deve gördün mü? Yok”.

Kırgızca

töö kördünbü? —*Cok*. Rusçaya şöyle aktarılmıştır: *moya khata s krayu* (bukv. verblyuda videl? Net)³¹ “beni ilgilendirmez (kelimesi kelimesine: deve gördün mü? Hayır)”

Uygurca

tögä kördünmü, yoқ “Deve gördün mü, yok” için verilen açıklama şudur: *özini heç narsä körmigän, bilmigän kilip körsitiş lazimlikini täkitläş üçün kullinilidu* “kendini hiç bir şey görmemiş, bilmemiş birisi gibi göstermek gerektiğini vurgulamak için kullanılır”. Şöyle örneklendirilmiştir: *Ägär qarşilik çıkmisa, asita - asita keñäytuv alarmiz. navada pitnä - pasat koçgildigan bolsa yığışturu vetip, tögä kördünmü, yoқ дәp tursaq қандақ bolar? Bu niңга*

28 *Ўзбек Тилиning Ўзohли Луғати*, Moskva 1981, c. I, 420c *кürmoқ* maddesi.

29 Şavkat Rahmatullayev, *Ўзбак Тилиning Ўзohли Фразеологик Луғати*, Taşkent 1978, 237.

30 *Ўзбек Ҳалқ Мақоллари* (yayınlayanlar T. Mirzayev, B. Sarimsokov), Taşkent 1988, c. 2, 91/797 ve 92/798.

31 K.K. Yudaқhin, *Кыргызча-Орусча Сөздүк*, Moskva 1965, 758 *töö* ‘deve’ maddesi.

*siz kandağ karaysiz?*³² “Eğer karşı koyma olmazsa, yavaş yavaş işi genişletiriz. Şayet fitne fesat kaynaşmaya başlarsa işi toparlayıp ‘deve gördün mü? yok!’ diyecek olursak nasıl olur? Siz buna nasıl bakarsınız?” Aynı söz, Uygurca-Rusça sözlükte şöyle açıklanmıştır: *glukh* i nem, niçego ne videl i ne slišal³³ “hem sağırım, hem de kör, ne bir şey gördüm ne de bir şey işittim”.

Farsça

Farsçada *şotor dīdī nadīdī* ve *şotor dīdī na* biçimleriyle bugün de yaygın olarak bilinen bir sözdür, atasözü derlemelerinde yer alır. *Loğatnāma-ye Dehḥodā*'da *şotor* ‘deve’ maddesinde verilmiştir:³⁴ *şotor dīdī nadīdī-ya'nī dīdarā nadīda angār* (Deve gördün mü? Görmedin, yani görülmüş olanı görülmemiş farz etmek). Tanık olarak Bābā Ṭāhīr'den (11. yy.) şu dubeyt'i verilmiştir:

az ān rūzī ki mārā āfarīdī
beğayr az mā'şiyat çīzī nadīdī
ḥodāvandā behakḥ-e haşt u çārat
zemā begzar şotor dīdī nadīdī

“Bizi yarattığın günden beri (bizden) günahtan başka bir şey görmedin. Ey Tanrı! Sekiz ile dördünün (= on iki imamının) hakkı için görülmüş olanı görülmemiş farz ederek bizden geç! (= bizi affet!)”. Atasözü aynı örnekle *Dehḥodā*'nın atasözleri derlemesinde de yer almış, orada ayrıca içinde bu atasözüne *işāra* (telmih) bulunan bir beyit de gösterilmiştir.³⁵

Murād Avrang, Bābā Ṭāhīr'in ilāhileri hakkında yazdığı kitapta, bu dubeyt'de *haşt u çār* deyimini kullanmış olmasından dolayı Bābā Ṭāhīr'in Şiî olduğu sonucuna varmaktadır.³⁶ Avrang, *şotor dīdī nadīdī* deyiminin nereden geldiği üzerine önceleri bir şey bulamadığını, fakat günün birinde

32 *Uygur Tilinin İzahlık Luğiti*, Beyciñ 1991, c. 2, 363 (*tögä* maddesinde).

33 E. Necib, *Uygurçe-Rusçe luğet*, Moskva 1968, 319.

34 *Loğatnāma-ye Dehḥodā*, Tahrān, 1993-94, c. 9, 12480.

35 ‘Alī Akbar Dehḥodā, *Amşāl va ḥikam*, Tahrān (tarihsiz, yaklaşık 1940), c. 2, 1018. Valī-ye Daşt-bayāzī'ye (yaşadığı yy.?) ait beyit şöyledir:

*ay hicr zeğam makaş valirā *ūrā dīdī nadīda başī.*

36 *haşt u çār* ‘sekiz ile dört’ deyiminin ‘on iki imam’ anlamına geldiği *Loğatnāma-i Dehḥodā*, Tahrān, 1993-94, c. 14, 20763'te de belirtilmektedir.

Mardūh-e Kordestānī adlı bilgin bir *āyatu'llāhın* kendisine bu deyimini açıklayan bir hikâye anlattığını bildirip şu hikâyeyi nakleder: Birisi, bir Arab'ı deve çalarken görür. Arap ondan sırrını kimseye söylememesini ister, “Sana deve gördün mü? diye soracak olurlarsa görmedim diyeceksin” der.³⁷

Üç atasözü derlemesinde de benzer açıklayıcı hikâyeler yer almıştır. Bunları yayınlanış sıralarına göre özetleyerek veriyoruz:

1) Şeyh Sa'dî bir gün kaçan develer görür. Biraz sonra da develerin peşinde olan deveciler yetişip ondan develeri görüp görmediğini sorarlar. Develerin hangi yöne gittiğini söylediği halde dayak yiyen Sa'dî şu beyti okur:

*Sa'diyā çand ħorī çüb-e şotorbānānrā
gar beporsand ki dīdī şotorī gūyī na*³⁸

“Ey Sa'dî! Daha ne kadar devecilerin sopasını yiyeceksin? Eğer sana ‘Deve gördün mü?’ diye sorarlarsa ‘Yok!’ de”.

2) Yürüdüğü yoldan daha önce geçmiş bir devenin ayak izlerine bakan Sa'dî, bir taraftaki izlere kara sineklerin, öbür taraftakilere sirke sineklerinin üşüşmesinden devenin bir tarafına şıra, öbür tarafına sirke yüklenmiş olduğunu anlar. Devenin çöktüğü yerde birisi ihtiyacını gidermek için çömelmiş, kalkarken de elini yere dayamıştır. Sa'dî el izinden deveyi sürenin bir kadın olduğu ve hamile olduğu için elini yere dayamış olduğu sonucunu çıkarır. Az sonra deveciler gelip ondan kervanın kaybolmuş bir yolcusunu sorduklarında Sa'dî bütün bu belirtileri sayar. Deveciler onun söylediklerinin doğru olduğunu tasdik eder, ama deveyi ve kadını görmemiş olduğuna inanmayıp dayak atmaya başlarlar, o zaman Sa'dî şu beyti söyler:

*Sa'diyā çand ħorī çüb-e şotordāranrā
mītavān kaḫ'-e nazar kard şotor dīdī? na*³⁹

“Ey Sa'dî! Daha ne kadar devecilerin sopasını yiyeceksin? Olmasa da olurdu. Deve gördün mü? Yok!”.

37 Morād Avrang, *Sorūdahā-ye Bābā Ṭāhīr-e Hamadānī* (üzerinde baskı yeri ve yılı yok) 211-212.

38 Thomas Roebuck, *A Collection of Proverbs and Proverbial Phrases in the Persian and Hindoostanee Languages*, Calcutta, 1824, 283/1375.

39 Ca'fār Şahrī, *Ḳand u namak. Żarbu'l-maṣalḫā-ye taḫrānī bezabān-e muḫāvāra* Tahrān, hicrī-şemsī 1370 = m. 1951.

Emîr Hüsrev Dehlevî'nin *Heşt Bihişt*'inde benzer bir hikâye bulunmakta ise de orada böyle bir atasözü yoktur.⁴⁰

3) Haîm derlemesinde atasözü üzerinde daha genişçe durulmuştur.⁴¹ Orada atasözü *şotor dîdî? na* biçimi ve “Say that you did not see the camel, and relieve yourself of all commitments” yorumuyla verilir, şu hikâye anlatılır: Halk arasında ünlü şair Sa'dî olduğu söylenen bir bilge kişi çölden geçerken izlerden aynı yoldan daha önce bir devenin geçtiğini anlar. Bir yonca tarlasına vardığında bir taraftaki yoncaların yenmiş, öbür taraftakilerin yenmemiş olduğunu fark eder, devenin bir gözünün kör olduğu kanısına varır. Az ötede devenin çöktüğü yerin izini görür, yanında da bir kadının ayak izleri vardır. Deve üzerindeki bir kadın olması gerektiğini düşünür. O sırada yanına bir adam gelip oralarda bir deve görüp görmediğini sorar. Sa'dî, bütün bu belirti ve ayrıntıları anlattınca adam onun hayvanı çalmış, kadını da saklamış olduğunu sanıp şairi dövmeye başlar. Böylelikle Sa'dî, keskin zekâsı yüzünden başına iş açmış olur; ona deve gördün mü, diye soran adama sadece ‘hayır’ demiş olsaydı, bu sıkıntıya düşmeyecekti.

Haîm, şu not ve açıklamaları da eklemiştir: 1) Bu söz, insanın başını derde sokacak gereksiz, bilgiççe yanıtlar vermek konusunda bir uyarıdır, dahası insanın tanık olduğu kimi şeyleri inkâr etmesini salık vermektedir. 2) Sözün *şotor dîdî? na dîdî* yanbiçimi de vardır, bu “Deve görmüş olsan dahi, görmedim de” olarak anlaşılmalıdır. Buna göre atasözü, bir talepten vazgeçme ya da bir suçun bağışlanması konusunda ricada bulunma için de kullanılabilir. 3) Bu fıkranın Sa'dî ile ilişkilendirilmesi şu beyitten dolayıdır:

*Sa'diyâ çand horî çüb-e şotorbânra
mîtavân goft zeavval ki şotor dîdî na*

“Ey Sa'dî! Daha ne kadar devecinin sopasını yiyeceksin? İşin başından ‘Deve gördün mü? Yok!’ diyebilirdin.” Ancak bu beyit uydurmadır.

Gerçekten Haîm haklıdır, Sa'dî'nin eserlerinde böyle bir beyit geçmez.⁴² Sadece *Büstân*'daki bir hikâyede şair, bazı durumlarda insanın gördüğünü

40 Amîr Hüsrov-i Dihlavî, *Haşt bihişt*. Yay. Ca'far Eftihâr, Moskva 1972. Söz konusu hikâye bu yayında s. 88 ve devamında yer alır.

41 S. Haîm, *Persian-English Proverbs*, Tahrân 1956, 275.

42 Bize bunu, Sa'dî'nin eserlerini bir kez daha tarayarak teyideden Chicago Üniversitesi İran edebiyatı uzmanı Heshmat Moayyad'a teşekkür borçluyuz.

görmemiş saymasını öğütlemiş, ancak burada herhangi bir atasözü kullanmamıştır.⁴³

Tacikçe

Şuturro didi — ne⁴⁴ “Deveyi gördün mü — hayır?”

İlk olarak Bābā Tāhîr divanında (11. yy.) geçen atasözünün, önce Farsçada ortaya çıkmış, bu dilden komşu Türk dillerine yayılmış olması mümkündür. Sözün Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya kadar bilinmesi, bu yayılmanın çok eski olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Öteki ihtimal atasözünün Türk dillerinden İrânî dillere geçmiş olması ihtimalidir, böyle olmadığını kanıtlamak mümkün olmadığından bu ihtimal de kesinlikle reddedilemez. Türk dilleriyle İrânî diller arasındaki ortak atasözü, deyim ve birleşik eylemler üzerine çok geniş kapsamlı bilimsel araştırmalara büyük gereksinme vardır.

Atasözünü açıklamak için İrân’da halk arasında anlatılan hikâyelerin sonradan uydurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Bozkır ve çöllerle kaplı bütün ülkelerde olduğu gibi Orta Asya, İrân ve Anadolu’da da deve, bir yandan en dayanıklı yük ve binek hayvanı, öte yandan etinden, sütünden, yününden yararlanan bir hayvan olarak büyük öneme sahipti. Bu önemin yanısıra, devenin gerek vücutça gerekse huyca dikkati çeken birçok özelliğe de sahip olması, bu hayvanla ilgili pek çok atasözü ve deyim ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yukarıda ele almış olduğumuz atasözü (durumsözü) devenin şu özellikleriyle ilgili olsa gerek: 1) Büyüklüğü: Deve gibi koskoca bir hayvanı görmüş olup da “görmedim” demek, inkârcılıkta kesin kararlı olmayı ifade ediyor. 2) Yalnız başına otlamaya bırakılması. İrân’da, Kerman yakınlarında çöl ortasında otlayan de

43 Būstān, 7. bölümdeki “Hintli ile güzel kız” hikâyesinin sonunda:

*az ān šon’at īn pand bardāštam * degar dāda nādīda angāštam*

Bilge şöyle çevirmiştir: “O biçimsiz işten şu nasihatı kazandım: Gördüğümü görmemiş gibi olacağım” (Şeyh Sâdî-i Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*. Tercüme: Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1987 baskısı, 233.

44 Ya. İ. Kalontarov, *Zarbumasal va maqolhoi tociķi va muķoisai ũzbekii onho*, 286. 529. Duşanbe 1969.

veler görmüştük. Yakınlarda hiç kimse yoktu. “Bu develer başıboş mudur, sahipsiz midir?” diye sorduğumuzda şoförlerimiz şöyle açıklamıştı: “Develer otlatılırken başında kimse bulunmaz; bazen sahiplerinden oldukça uzaklaşarak uzun süre kendi başlarına otlar, sonra geri dönerler. Normal olarak deve kaybolmaz ve çalınmaz; herkes kendi develerini tanır, başkasının devesini alıp götürmez”. Ama yine de deve'nin bile kaybolduğu durumlar olduğu anlaşılıyor. Bu durumda sahipleri, deveyi görmesi muhtemel kişilere: “Deve gördün mü?” ya da “Deveyi gördün mü?” diye sorduklarında “Hayır!” cevabını alırlarsa, bunu **inkârcılık**, birçok kişiden aynı olumsuz cevabı aldıklarında ise **sözbirliği ederek inkârcılık** saymış olsalar gerek. İşte: *Deve gördün mü? Yok!* durumsal atasözü, koskoca bir devenin kaybolduğu, herkesin de “haberim yok” dediği böyle bir durumu karikatürize etmektedir.

Soru ve yanıtta oluşan iki parçalı atasözümüzün çeşitli dillerdeki varyantlarının hepsini birden gözden geçirdiğimizde soruyu soranın da yanıtı verenin de aynı kişi olması gerektiği anlaşılmaktadır. *Deveyi gördün mü? Yok!* diyen ya karşısındakine sıkı bir tenbihte bulunmak isteyen, onu ağzını çok sıkı tutması için uyarandır. Bu takdirde: “Sakın ha! Hiçbir şey söylemeyeceksin!” anlamına gelmektedir. Ya da kendisine bir şey sorulduğunda nasıl davranacağını bildiren kişidir bu sözü kullanan. Bu takdirde: “Kaygılanma! Ben bu konuda hiçbir şey söylemeyeceğim” anlamına gelmektedir.

Şimdi yeniden Evliyâ'nın haramî hikâyesine dönelim. Evliyâ bu iki parçalı atasözünü iki kişi arasında bir diyaloga dönüştürmüş ve sanıyoruz asıl kullanımının ötesine geçen biçimde bir ant içme töreninde söylenen sözler kılığında sokmuştur. Evliyâ'nın metninde Katırcıoğlu “Deveyi gördün mü?” demekle “Bize rastlamış olduğunu kimseye anlatmayacağına yemin eder misin?” diye Evliyâ'yı ant içmeye zorluyor. Evliyâ da önce İslâmiyette yemin edilirken kullanılan *vallâhi ve billâhi ve tallâhi* formülünü bunun ardından da atasözünün ikinci parçasının varyantlarından biri olan *köçegin bile görmedim* cümlesini söyleyerek yemin etmiş oluyor.

İki parçalı bir atasözünü böyle canlı bir sahne yaratmak için kullanmak ancak Evliyâ Çelebi gibi bir söz ustasının aklına gelebilirdi.

Ekleme: Benzer atasözü ve deyimler

Deveyi sormak, devenin kaybolması, görülmemesi, çalınması üzerine başka atasözü ve deyimler de vardır. Bunlar arasından, ortaya çıkışlarının yukarıda ele alınan sözle ilişkili olabileceğini düşündüğümüz birkaçını sıralıyoruz.

*Deve gördün mü? Yeden ölsün, (Ne bilirim ne gördüm, deveyi yeden ölsün).*⁴⁵ Aksoy şöyle açıklamıştır: “Şu iş üzerine bir şey biliyor musun, tanıklık eder misin diye sorsalar, tanıklık etmek şöyle dursun, böyle bir şeyin söz konusu olmasına karşı bulunduğumu söylerim”.⁴⁶

*Ne deveyi gördüm ne deveciyi.*⁴⁷ Türk atasözü derlemelerinde yer almayan bu sözün Redhouse sözlüğüne girmiş olması ilgi çekicidir. Bamberg Üniversitesi Arapça okutmanı Dr. Abdulhalim Racab, “Bu aramızda kalsın!” anlamına kullanılan *lā aḥada ra’a’l-camala valā’l-cammāl* “Kimse ne deveyi gördü ne deveciyi” sözünün Mısır’da halk arasında oldukça yaygın olduğunu bildirdi. Ancak klasik Arapça atasözlerini bir araya getiren eski derlemelerde olsun, bugün Mısır’da, Suriye’de ve başka Arap ülkelerinde kullanılan atasözlerini toplayan modern derlemelerde olsun, bu söze rastlanmıyor.

Tüeyni kürmegen, tüymeni kürmes (Tatarca)⁴⁸ “Deveyi görmeyen düğmeyi görmez”. Herhangi bir açıklama verilmemiştir. Belki: “Deve gibi koskoca bir hayvanı görmeyen (ya da gördüğünü inkâr eden) insanın düğme gibi ufacak bir şeyin farkına varması hiç mümkün değildir” anlamına?.

deve yapmak Aksoy’un ‘birinin parasını, eşyasını kendine mal etmek’ olarak açıkladığı⁴⁹ bu deyim için Steuerwald üç değişik, anlam verir:⁵⁰ 1. etwas heimlich beiseiteschaffen (z.B. Fremdesgut) ‘bir şeyi (örneğin başkasına ait bir malı) gizlice ortadan kaldırmak’; 2. heimlich essen, naschen ‘gizlice yemek, kimse görmeden atıştırmak’; 3. hinters Licht führen ‘aldatmak, göz boyamak’.

deveyi havuduyla yutmak ‘herkesin gözü önünde büyük hırsızlık yapmak, yasal olmayan büyük yarar sağlamak’.⁵¹

45 Kimi 19. yy. derlemelerinde bulunan bu atasözü yukarıda 10. dipnotta verilen Refiği’nin şiirinde: *Öğünsün deveyi yeden demişler* biçiminde geçiyor.

46 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, c. 2, 596/3879 (TDK Ankara 1976).

47 J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890, 929: (I saw neither camel nor camel driver) I know nothing about it.

48 Neki İsenbêt, *Tatar Halk Mekeleleri*, c. 1, Kazan 1959, 820/6840.

49 Ö.A. Aksoy, a.g.y. c. 2, 596/3883; Doç. Dr. Mehmet Ölmez, söz konusu *deve yapmak* deyiminin Uçhisar’da (Nevşehir) *deve dizmek / düzmek* biçimiyle kullanılmakta olduğunu bize bildirmiştir.

50 Karl Steuerwald, *Türkçe-Almanca Sözlük*, Wiesbaden 1972, 220 *deve* maddesinde.

51 Ö.A. Aksoy, a.g.y. c. 2, 596/3886.